

С.С. Баранова, О.С. Ковтун,
аспіранти Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
Керівник: доктор соціологічних наук,
професор М.В. Туленков

САМООРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СИСТЕМ: ДІАЛЕКТИКО-СИНЕРГЕТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Сучасні економічні, внутрішньо-політичні та геополітичні умови існування сучасного українського суспільства спричиняють до «спонтанних» проявів соціальної активності, масштабної самоорганізації населення, а також активізації соціальної діяльності суспільних рухів різних типів.

Але фундаментальною основою суспільного буття являється культура, адже саме вона є вмістилищем цілей соціальної діяльності, цінностей, що їх обґрунтовують, норм, правил та засобів здійснення практик колективних суб'єктів дії. Культура не лише є інтегральною характеристикою соціальних систем, а й сама може бути осмисленою як окреме системне утворення із власними закономірностями саморозвитку.

Але у сучасній соціології досі відсутнє чітке розмежування таких концептів як самоорганізація та саморегуляція систем. Під самоорганізацією розуміється поняття, яким позначається процес, в ході якого створюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи. Поняттям саморегуляції позначається властивість систем різних рівнів зберігати стабільність завдяки їх скоординованим реакціям, що компенсують вплив змінюваних умов зовнішнього середовища. А також активність, направлена на досягнення поставленої суб'єктом мети, а також її корегування у ході діяльності [3, с. 310]. Отже, за своєю природою процеси саморегуляції забезпечують стан стабільності та динамічної рівноваги, а самоорганізація потребує порушення цієї рівноваги.

Діалектика, як спосіб наукового мислення, у багатьох своїх аспектах пов'язана із системним та синергетичним уявленням про природу соціокультурних об'єктів. Так, діалектика у класичному гегельянському розумінні пов'язана із системним та синергетичним підходом у таких фундаментальних категоріях як структура, цілісність, інтеграція. Перевагою діалектичного методу в аналізі культури є орієнтація на її розкладення на протилежні складові, пошук джерела її саморуху у внутрішніх протиріччях. Розглядаючи так культуру одразу можна виокремити протиріччя її норм, цінностей, зразків поведінки. Також фундаментальним протиріччям є її матеріальний (матеріальна культура) та ідеальний (духовна культура) прояв. Яскравіше протиріччя культури виражають себе в умовах глибинних суспільних трансформацій, коли співіснують елементи різних культурних типів. На рівні культури окремих організацій її суперечливість знайшла своє вираження, наприклад, у концепції конкуруючих цінностей.

Крім того, окремі цінності або соціальні норми також поєднують у собі полярності. Так соціальна норма структурно фіксує у собі два протилежних начала, а саме біологічного та соціального, що передбачає два можливі варіанти поведінки суб'єкта: 1) в інтересах індивіда: поведінка егоцентрична, безпосередня, натуральна, що спонукається природними імпульсами та бажаннями; 2) поведінка обмежена, побудована в інтересах соціуму, або – культурна [1, с. 90]. На нашу думку, така трактовка не лише розкриває внутрішню діалектику культури, а й актуалізує ту важливу обставину, що культура з'являється там, де необхідне нормативне подолання природного та егоцентричного. Але дана трактовка дозволяє також зрозуміти деякі соціальні явища, що виникають в результаті «відмови культури», наприклад, деструктивної поведінки, агресії, насильства, масових заворушень тощо.

Так, якщо нормативна система суспільства є внутрішньо напружена в результаті її біосоціальної природи, то в умовах, коли індивід, наприклад, змушений виживати (тобто поводити себе природно), з різних причин втрачаючи засоби до існування, у системі біологічне-соціальне відмовляє соціальне (культурне). Має місце також і зворотнє явище. Крім цього, діалектика культури має і функціоналістський вимір, що проявляється у співіснуванні функціональних (сумісних) та дисфункціональних (несумісних) норм, які можуть призвести до дестабілізації культурної системи або її руйнування [2].

Так після розпаду СРСР активна інкорпорація цінностей ринкової економіки суперечила солідарній радянській культурі. Отже і становлення ринкового суспільства західного типу зіткнулось із культурними бар'єрами. Але це не означає, що культура цілком залежить від рівня суспільного розвитку. Так, історія наповнена прикладами, коли зміна суспільного устрою заздалегіть була «культурно готова». Деякі дослідники наголо-

шують на «культурному» визріванні розпаду СРСР, у соціокультурну систему якого інкорпоровались дисфункціональні для неї культурні елементи [4]. Ще одним трагічним результатом діалектики українського культурного простору являється конфлікт на Донбасі, як наслідок гри на регіональних культурних протиріччях.

Таким чином, згідно діалектичної логіки, культура являється цілісним утворенням, саморух якого забезпечується її внутрішньою суперечливістю, діалектичністю взаємодій із історичними умовами, суспільством, природними умовами існування.

Дослідження самоорганізації культурних систем на сучасному етапі відбувається також у рамках соціокультурної синергетики.

Існування культури в термінах синергетики характеризується зміною фаз стабільності та нестабільності, або хаосу та гармонії. Логіка синергетики подібна до діалектики, тому наростання ентропії (хаосу, протиріч) часто своїм наслідком має перехід системи на новий, більш складний рівень упорядкованості (якщо, звичайно, результатом нестабільності не є припинення системою свого існування). Синергетика хоча і має значний потенціал для пояснення сучасних процесів, все ж являється, на нашу думку, досить обмеженим підходом до пояснення культурних та соціальних систем, певним чином редукуючи соціальну реальність до понять фізики. Фізикалістський характер синергетики є принциповою перешкодою до включення в аналіз таких складних явищ культурного та соціального порядку як моральний вибір, відповідальність соціальних суб'єктів за цей вибір. Таким чином, синергетика не просто редукує соціальну реальність до понять фізики, але і «маскує» соціального суб'єкта та його роль у розвитку культури та суспільства. По-перше, це стосується телеологічності культури. Суспільству притаманний культурний код, який виключає самоорганізацію, як результат непередбачуваності, стохастичності, як це стверджує синергетика. Виникає протиріччя, яке полягає у тому, що розвиток культури відбувається згідно із закладеному у неї коду, що виключає випадковість, а з іншого, все ж не виключає вплив стихійних, непрогнозованих факторів.

Соціальні процеси є у достатній мірі контрольованими, про що свідчить велика кількість соціально-політичних технологій, покликаних забезпечувати управління самоорганізацією в залежності від цілей, наприклад, держави або пануючої групи. Загалом управлінський аспект самоорганізації полягає на поєднанні цілеспрямованого впливу та спонтанних регуляторів поведінки, які є природним результатом існування соціальних систем [5, с. 50–52]. Але зіткнення безлічі індивідуальних і групових цілей та інтересів часто спричиняє до непередбачуваних наслідків, у чому і проявляється стохастичність та непередбачуваність соціокультурних процесів. Отже в основі розвитку соціальних систем лежить взаємодія організації та самоорганізації. Таке розуміння культури дозволяє розглядати суспільні явища не тільки як результат стихійності, але й як результат цілеспрямованої діяльності соціальних суб'єктів. На думку представників критичної соціології (А. Грамші, Г. Маркузе), така природа культури забезпечує можливість для культурного панування. У гносеологічному аспекті, абсолютизація стихійності, випадковості та недетермінованості у сучасних культурних процесах вуалює соціального суб'єкта як носія індивідуальної та колективної волі, що є небезпечним в аспекті виключення із соціологічного аналізу таких негативних явищ як технології маніпуляції свідомістю, суспільними, політичними, економічними та культурними процесами, а особливо – їх «замовника».

Отже, самоорганізаційна парадигма має великий евристичний потенціал, але потребує подальшої адаптації до специфіки об'єкту соціології, що особливо стосується синергетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веракса Н.Е. Личность и культура: структурно-диалектический подход / Н. Е. Веракса // Перемены. – 2000. – № 1 – с. 81–107.
2. Генисаретский О., Щедровицкий Г. Деятельность проектирования и социальная система / О. Генисаретский, Г. Щедровицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://skachate.ru/kultura/9216/index.html>
3. Энциклопедический социологический словарь [под ред. академика РАН Осипова Г. В.] – М. – 1995. – 938 с.
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
5. Пригожин А.И. Методы развития организаций / А. И. Пригожин. – М. : МЦФЭР, 2003. – 864 с.